

עמו אנכי בצרה

"שותפות" הקב"ה בצערם של ישראל במקורות

מבוא

שאלת היחס של הקב"ה לצערם של ישראל הייתה מן השאלות שעלו על שולחנם של חכמי ישראל מאז ימי החורבן השני של בית המקדש. חורבן המקדש וביטול המקום להשראת השכינה, תוך הרס המרכזים הרוחניים והפיזיים של האומה - לא יכלו להשאיר את חכמי ישראל אדישים לשאלה כיצד מגיבה השכינה למצב המיוחד הזה. המציאות העגומה חייבה התייחסותם של חכמי ישראל לדורותיהם, ובכך נעסוק במאמר זה.

- א -

מן התנאים הראשונים שעסקו בנושא זה יש לראות את ר' אליעזר בן הורקנוס, בן הדור הראשון של חכמי ישראל שלאחר החורבן. כך מוצאים אנו בברייתא בבבלי במסכת ברכות בדף ג, ע"א:

"כדתניא: רבי אליעזר אומר: שלש משמרות הוי הלילה ועל כל משמר ומשמר יושב הקדוש ברוך הוא ושואג כארי, שנאמר: (ירמיהו כ"ה, ל) 'ה' ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו שואג ישאג על נוהו'."

ר' אליעזר בן הורקנוס רואה לפניו את ה' היושב בכל לילה במשמרות הלילה, שעה שנופלת חשכה על פני תבל, והחושך אינו רק הסתלקות פיזית של האור אלא חשכה רוחנית היורדת על העולם והקדוש ברוך הוא יושב ושואג ומתאבל על נוהו. על מה ולמה שואג הקב"ה - לא גילה לנו ר"א בן הורקנוס. אולם תוספת אמוראית לאותו מאמר מגלה לנו סיבת השאגות:

"אמר רב יצחק בר שמואל משמיה דרב: שלש משמרות הוי הלילה, ועל כל משמר ומשמר יושב הקדוש ברוך הוא ושואג כארי ואומר: אוי לבנים שבעוונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין אומות העולם."

אמנם בנוסח התלמוד שלפנינו באה אשמת החורבן על הבנים, אך בנוסח כתבי היד של התלמוד היה כתוב: "אוי לי שהחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בני לבין האומות".

יש פה, אם כן, הסבר והרחבה של אמוראים למאמר המוקדם של התנא. שאגתו של הקדוש ברוך הוא, כפי שהיא באה לידי ביטוי בנבואת הנביא, היא של מי שהחריב את ביתו והגלה את בניו לבין האומות ועכשיו יושב בכל לילה ומביט בתוצאה הקשה יושב ושואג בכל לילה. ואולי יש לצרף מדרש תלמודי זה למדרשו של האמורא ר' אלעזר בן פדת, אמורא שהיה בן ארץ ישראל הדורש במסכת חגיגה את הפסוק בספר ירמיהו בפרק י"ג, יז:

"ואם לא תשמעו במסותרים תבכה נפשי מפני גוה ודמע תדמע ותרד עיני דמעה כי נשבה עדר ה'".

וכך נדרש בגמרא פסוק זה (חגיגה דף ה, ע"ב):

"ודמע תדמע ותרד עיני דמעה כי נשבה עדר ה'. אמר רבי אלעזר: שלש דמעות הללו למה? אחת - על מקדש ראשון, ואחת - על מקדש שני, ואחת - על ישראל שגלו ממקומן".

ראוי לתת את הדעת דווקא לדרשתו של ר' אלעזר על שלוש הדמעות. אחת על חורבן ראשון ואחת על חורבן שני ואחת על גלותן של ישראל. ויש אולי לראותן כמשלימות את הדרשה התנאית של ר' אליעזר בן הורקנוס, והאמוראית של רב יצחק בר שמואל על השאגות ששואג ה' בלילה ולשלושת השאגות מתווספות להן שלוש דמעות. כל דמעה על פן אחר של החורבן. האחד הוא על חורבן ראשון והשנייה על החורבן השני והשלישית על גלותן של ישראל. אלולי דמסתפינא היה מקום לומר שזאת הסיבה לחלוקת הלילה כולו לשלושה חלקים. החושך הגדול שבא לעולם מבוסס על שלושת החורבנות הללו. חורבן הבית הראשון וחורבן הבית השני וגלותם של ישראל. כך נמצאת משולבת גאוותם המושפלת של ישראל יחד עם גאוותו של הקדוש ברוך הוא, ובאותו מקום מסתרים, שבו כביכול בוכה שכינה על גאוותו של הקדוש ברוך הוא שאבדה בעולם עם החורבן, שם המקום לבכות את גאוותם של ישראל שניטלה מהם וניתנה לאומות העולם.

אכן הגאון הרב יצחק הוטנר זצ"ל הסביר בכתביו "פחד יצחק" את הפסוק: "במסותרים תבכה נפשי מפני גוה", שכיון שגם כאשר גלו ישראל עדיין מחוייבים הם בקיום מצוות, וחכמי ישראל חישבו שבשעת הגלות יש מאתיים ושבעים מצוות שישאל חייבים בקיומם, נתנו לזה סימן "אני ישנה ולבי ער" ("ער" - עולה מאתיים ושבעים). רק במצב שבו נוהגות כל המצוות כולן הוא מצב שבו

חשובה כנסת ישראל כמצויה במצב של ערנות, אך גם בגלות עדיין קיימות דפיקות ליבה של האומה על ידי המצוות שבה חייבת כנסת ישראל. התנאים המאפשרים את קיומם של המצוות כולם הוא המצב של השראת השכינה ושל כהנים המדברים ברוח הקודש על ידי אורים ותומים, קיומה של הסנהדרין ומלכות ישראל וכל אלה יחד מבטאים את "גאון יעקב".

חלקן מן התופעות הללו נגזרו כמו הנבואה שנסתלקה, הארון והלוחות שאינם וחלקם נסתלקו על ידי שלטונם של אומות העולם בארץ ישראל. באותם המקומות אשר מצויים חלקי גאון יעקב שנגזרו שם הוא מקום המסתרים, שבו יושב בורא עולם ובוכה על גאוותם של ישראל שניטלה מהם וניתנה לאומות העולם. זהו לדעת הרב הוטנר פירוש הפסוק "במסתרים תבכה נפשי מפני גוה". ראוי לתת את הדעת שהדרשנים אינם מדגישים את חלקו של החטא בחורבן אלא בעיקר את צערה הגדול של השכינה.

- ב -

המדרש אינו חושך שום הזדמנות לשייך כל בכי לבכיו של הקדוש ברוך הוא. על כן כשאנו מוצאים במקרא קול בכי בציון מיד עולה השאלה מיהו זה הבוכה בציון שלא נותרו בה אלא עצים ואבנים. ר' יצחק פותח את דרשתו לאיכה (איכה רבה (בובר) פתיחתא ח) כדלהלן:

"רבי יצחק פתח: 'כי קול נהי נשמע מציון איד שודדנו' (ירמ' ט', יח). וכי יש עצים בוכים, ויש אבנים בוכות, שאתה אומר כי קול נהי נשמע מציון, אלא ממי שהוא משרה שכינתו בציון. איד שודדנו. איד הות לן מבזונים. 'בזנו מאד כי עזבונו ארץ' (ירמיהו ט', יח), זו ארץ ישראל, דכתיב 'ארץ אשר ה' אלקיך דורש אותה' (דברים י"א, יב). כי השליכו משכנותינו (שם שם), אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות".

הדרשן מדגיש שהקול הבוכה הוא קולו של הקדוש ברוך הוא עצמו. קל היה מאוד להניח את החורבן לפתחם של ישראל וחטאיהם, "בזנו מאד כי עזבונו ארץ", אנחנו עזבונו ארץ, ולא הארץ עזבה אותנו משום שהחיבור לארץ קשור בחיבור לבתי הכנסיות ובתי המדרשות והחיבור לתורה והחיבור לבית המקדש. אך הנותן דעתו לרוחו של המדרש שלפנינו ישים לבו שהמדרש דווקא מקהה את עניין החטא ומדגיש את החיבור המחויב בין הארץ ובתי הכנסיות ובתי המדרשות. אין כאן הטלת אשמה על האומה, אלא הדגשה שקול נשמע בציון, וזה חייב להיות קולה של שכינה שהיא מתאבלת על אבדן טיבעה של הארץ ועל העובדה שבטל ממנה קולם של בתי כנסיות ובתי מדרשות, ועל כך באה עיקר

אבלה על השכינה. אחרי שגלו מתחילה הקינה, קינתו של ירמיהו הנביא "איכה ישבה בדד" והיא כוללת את הידיעה שהבכי והקינה הם של הקדוש ברוך הוא שהגלה את בניו והחריב את ביתו.

- ג -

לא פחות מששים דרשות עוסקות בספרות התלמודית ברעיון, שכיוון שגלו ישראל גלתה שכינה עמהם. חלק גדול מדרשות אלו נאמרו על ידי חכמי ישראל מדור חכמי יבנה. ראשון להם, ר' יהושע בן חנניה, במכילתא פרשת שמות:

"ר' יהושע אומר מפני מה נגלה הקדוש ברוך הוא משמי מרום והיה מדבר עם משה מהסנה והלא כשירדו ישראל למצרים שכינה ירדה עמהם שנאמר 'אנכי ארד עמך' ונגלה (נגלתה) שכינה עמהם שנאמר 'ובמדבר אשר ראיתי'. ר' חייא ורבי יהודה אומרים בא וראה רחמיו של מי שאמר והיה העולם עם ישראל שכל זמן שישראל נתונים בצער כביכול צרה לפניו".

ואמנם בנוסח אחר של אותה מכילתא מוצאים אנו את ר' אליעזר בן הורקנוס השואל את אותה השאלה:

"מפני מה נגלה הקדוש ברוך הוא משמי מרום מהסנה? אלא מה הסנה הזה שפל מכל האילנות שבעולם, כך ירדו ישראל למדרגה התחתונה והקדוש ברוך הוא ירד עמהם וגאלם שנאמר 'וארד להצילו מיד מצרים'".

וכן מוצאים אנו את ר' עקיבא בן דורו ותלמידם של ר' יהושע ור' אליעזר בן הורקנוס הדורש את הפסוק "מפני עמך אשר פדית לך ממצרים, גוי ואלקיו":

"ר' עקיבא אומר אלמלא מקרא שכתוב אי אפשר לאומרו. אמרו ישראל לפני המקום פדית את עצמך, וכן את מוצא שכל מקום שגלו שכינה עמהם שני 'הנגלה נגליתי אל בית אביך בהיותם במצרים בבית פרעה' (שמואל א' ב', כז). גלו לבבל שכינה עמהם שני 'למענכם שולחתי בבלה' (ישעיה מ"ג, יד) גלו לעולם שכינה עמהם שני 'ושמתי כסאי בעולם' (ירמיה מ"ט, לח). גלו לאדום שכינה עמהם שני 'מי זה בא מאדום חמוץ בגדים מבצרה' (ישעיה ס"ג, א) וכשהם חוזרים, שכינה חוזרת עמהם שנאמר 'ושב ה' אלך את שבותך' (דברים ל"ג) 'והשיב' לא נאמר אלא 'ושב ה' ואומר 'אתי מלבנון כלה אתי מלבנון תבואי' (שיר השירים ד', ח)".

נראה שזאת הייתה דרכם הברורה של חכמי ישראל בדור הסמוך לחורבן לנחם את העם. חכמי ישראל בדור שאחרי החורבן אינם עוסקים בהטפה קשה של העם על החטאים הכבדים של ישראל. הם מוטרדים יותר מן השאלות אשר בפניהן עומד המאמין המתייסר בייסורים. האיש המאמין מבקש את עזרת ה', אך גם מתייסר בשאלות הדתיות המפילות צל כבד על אמונתו של האדם. איה ה' אלוקים. כך מצויה דרשה מפורסמת בתלמוד הנוגעת לנוסח התפילה ומצויה בתלמוד במסכת יומא (דף סט, ע"ב):

"דאמר רבי יהושע בן לוי: למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה - שהחזירו עטרה ליושנה. אתא משה אמר (דברים י', יז) 'האל הגדול הגיבור והנורא, אתא ירמיהו ואמר: נכרים מקרקרין בהיכלו, איה נוראותיו? לא אמר נורא. אתא דניאל, אמר: נכרים משתעבדים בבניו, איה גבורותיו? לא אמר גבור. אתו אינהו ואמרו: אדרבה, זו היא גבורת גבורתו שכובש את יצרו, שנותן ארך אפים לרשעים. ואלו הן נוראותיו - שאלמלא מוראו של הקדוש ברוך הוא היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות? ורבנן היכי עבדי הכי ועקרי תקנתא דתקין משה! - אמר רבי אלעזר: מתוך שיודעין בהקדוש ברוך הוא שאמיתי הוא, לפיכך לא כיזבו בו".

המאמין האמיתי המביט בדרכי ה' בעולם עומד מול השאלות הקשות איה נוראותיו ואיה גבורותיו של ה' בעולם. מצד אחד יודעים הם בו שהקדוש ברוך הוא אמיתי הוא, מצד שני קשה להם לעמוד בתפילה ולומר "האל הגדול הגבור והנורא".

בית הדין הגדול של מנסחי התפילה קמים ואומרים שלמרות כל מה שאנו רואים מול עינינו אין לשנות את נוסח התפילה ובכוח האמונה בצדקת דרכי הנהגת ה' בעולמו משיבים עטרה ליושנה ואומרים "הגדול הגבור והנורא". לעומתם חכמי הדור שלאחר חורבן הבית מוצאים דרך אחרת להתמודד עם שאלות הצער והחורבן. הקדוש ברוך הוא בעצמו שותף לגלות יחד עם ישראל ומכאן המגוון הגדול של הדרשות שעניינן גלותה כביכול של שכינה עצמה. יש פה גם אלמנט ברור של נחמה. מכיוון שאי אפשר לראות כמצב קבוע את גלותה של שכינה ודאי שאי אפשר לראות כמצב קבוע את גלותם של ישראל. הפדות של השכינה הוא דבר מובטח ובזמן שאנו קושרים את פדותם של ישראל עם פדותה של שכינה אנו מבטיחים את הגאולה שתבא.

- ד -

קובץ שלם של מדרשים עוסק בתגובתו של הקדוש ברוך הוא לחורבן בית המקדש. שני נושאים בולטים במדרשים אלה. בכיו של הקדוש ברוך הוא והאחריות שהוא נוטל על עצמו על החורבן. כך מוצאים אנו לדוגמא במדרש זוטא - איכה (בברר) פרשה א ד"ה [כג] מי יתנך:

"בשעה שנכנסו אויבים להיכל והציתו אש בבית המקדש, היה הקב"ה יושב ובוכה, נכנס אסף אצלו ואמר ליה: רבונו של עולם, האור דולק בביתך ואתה יושב, קום צא מביתך, שנאמר 'הרימה פעמך למשואות נצח כל הרע אויב בקודש' (תהלים ע"ד, ג)".

מדרש זה מדגיש את בכיו של הקב"ה לחורבן הבית. ממדרש אחר אנו למדים שהקב"ה נוטל אחריות לחורבן. במסכת בבא קמא מסופר על שני גדולי אמוראי טבריה, ר' אמי ור' אסי, המבקשים מר' יצחק נפחא האחד דבר הלכה והשני דברי אגדה, והוא ענה להם במדרש שיש בו דברי הלכה ואגדה, וכך נדרש בתלמוד במסכת בבא קמא דף ס, ע"ב:

"ייתב רב אמי ורב אסי קמיה דר' יצחק נפחא. מר א"ל: לימר מר שמעתתא, ומר א"ל: לימא מר אגדתא, אמר להן: אימא לכו מלתא דשווא לתרויכו: (שמות כ"ב, ה) 'כי תצא אש ומצאה קוצים' - תצא מעצמה, 'שלם ישלם המבעיר את הבערה' - אמר הקב"ה: עלי לשלם את הבערה שהבערתי, אני הצייתי אש בעיון, שנאמר: (איכה ד', יא) 'ויצת אש בעיון ותאכל יסודותיה', ואני עתיד לבנותה באש, שנאמר: (זכריה ב', ט) 'ואני אהיה לה... חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה'".

המאפיין את קובץ המדרשים (שחלקם המועט הזכרנו) היא העובדה שאין מוטל כאן כובד המשקל על הטלת החטא כסיבה עיקרית וצידוק לחורבן, אלא השיתוף שהשכינה מקבלת על עצמה, ומכאן הבטחון שכשם שתבוא גאולה לשכינה כך תבוא עמה גם גאולה לעם ולירושלים.

נראה לי, שתכליתם של המדרשים היא נסיון של הדרשנים להרגיל את חכמי ישראל לעסוק בדרשותיהם בעיקר בנחמת ישראל ולא בחיפוש אחרי חטאי ישראל.

העיסוק באגדות החורבן הוא תקווה, שכיוון שגלותם וצרתם של ישראל היא צרתה וגלותה של השכינה, על כן מובטחת היא גאולתם של ישראל שהיא כביכול גאולתה של שכינה וחזרתה לטברו של עולם. בירושלים ובבית הבחירה.